

Проф. др Радован Илић, пуковник у пензији

Многе земље у свету изложене су опасности од тероризма који је искључиво политички мотивисан. Као савремени феномен, тероризам је постао глобална опасност за светски мир и безбедност народа, држава и региона. У највећем броју држава се сматра да је то најизраженији облик угрожавања њихове безбедности и безбедности међународне заједнице у целини. Међутим, и поред тога, у свету постоје двоструки критеријуми у погледу дефинисања терористичких активности појединих група, покрета и политичких организација.

У чланку се разматрају питања везана за одбрану од тероризма. Сагледава се опасност од тероризма на националном, регионалном и светском нивоу и указује на потребу за укључивањем читавог друштва у тој борби. У вези с тим, анализирани су и начини и основне карактеристике одбране од тероризма, при чему се истиче да су терористичке активности према Србији и Црној Гори променљивог карактера. У чланку се посебно наглашавају мере и активности Србије и Црне Горе у одбрани од тероризма, као и превентивне и репресивне мере и анализира њихов однос.

Посебна пажња посвећена је стратегијским претпоставкама за успешну припрему и извођење противтерористичких активности, факторима, принципима, условима и структури снага за реализацију противтерористичких дејстава.

Кључне речи: тероризам, терор, насиље, супротстављање, антитерористичке јединице превенција, репресија.

Увод

Тероризам је феномен којим се баве не само правници и правни теоретичари, већ и многе организације и научне институције, посебно ОУН. У периоду од 1972. до 1979. године донето је седам резолуција Генералне скупштине ОУН у вези с тероризмом. Међу њима су најважније: Конвенција о спречавању и кажњавању кривичних дела против лица под међународном заштитом, укључујући и дипломатске агенте, која је усвојена 1973. године и представља још један допринос спречавању и сузбијању могућих терористичких напада. На основу одредби конвенције предвиђа се и екстрадиција починилаца ових кривичних дела, искључујући политичке деликте. Међутим, и у оквиру ОУН постоји велика разлика у дефинисању самог појма тероризма, као и начина противтерористичке борбе на глобалном светском нивоу. Комитет за тероризам, који је од 1977. године имао неколико за-

седања, није се могао усагласити о суштинским, већ само о формалним питањима и констатацијама да међународна заједница мора водити борбу против тероризма, који је оценила као велико зло и претњу савременом човечанству.

У последње две деценије двадесетог века дошло је до ескалације тероризма у међународним размерама. То је разлог што је Генерална скупштина УН 1994. године усвојила декларацију о мерама за елиминисање међународног тероризма. Све државе чланице УН осудиле су тероризам као претњу суверенитету, територијалној целовитости и безбедности држава.

Након 11. септембра 2001. године, опасност од терористичких дејстава је још израженија. Мало је земаља у свету које нису, у већој или мањој мери, суочене са његовим различитим облицима. Пошто је тероризам искључиво политички мотивисан, он је веома опасан и непредвидив по идејама и циљевима. Да би се тероризам ефикасно елиминисано и умањили безбедносни ризици за Србију, нужна је одлучност јавног мњења у држави, како би се читаво друштво супротставило терористичким активностима. Само ангажовање снага за разбијање тероризма не може остварити ефикасну заштиту на дужи период. Имајући у виду циљеве, простор и место деловања терориста, постоји потреба другачијег димензионирања и организовања снага војске и полиције за извођење најсложенијих облика противтерористичких активности. Наша земља, без обзира на актуелна решења и интеграционе процесе, у дужем периоду у будућности, може бити суочена са савременим тероризмом.

Начин супротстављања терористичким активностима веома је битан, јер сама ефикасност зависи од успешне осмишљености у примени антитерористичке борбе. Ови проблеми су све актуелнији и у међународним односима, а посебно земљама у транзицији, међу којима су и земље на Балкану, где се сукобљавају интереси великих и регионалних сила.

Безбедносни изазови, ризици и претње представљају опасност за свет у целини, па и за Србију, тако да се на њих мора реаговати новим облицима унутрашње организације, заштите и одбране, кооперативности и сарадње на регионалном и међународном нивоу.

Начела, мере и активности одбране од тероризма

Општи циљ, терористичких активности има своју етничку (државну), политичку, економску, војнобезбедносну и другу конотацију. Имплиците, тај циљ могао би да се дефинише као: елиминисање свих облика и носилаца терористичких активности ради обезбеђења услова за уредно функционисање државе на целој територији. За истраживање тако дефинисаног циља један од потциљева (војни циљ) тежи дефинитивном разбијању терористичких снага на одређеној територији држа-

ве, које путем насиља желе да остваре своје политичке циљеве. Војни циљ (циљ ангажовања Војске Србије у противтерористичким дејствима) опредељен је општим циљем противтерористичких активности, чији резултати треба да омогуће изградњу земље без насиља.

Вишедеценијско искуство (стогодишње) у борби против тероризма омогућава да се формулишу нека општа правила понашања и одбране. Прво, и можда најзначајније правило, могло би да гласи: упознај непријатеља – ко је, одакле долази и куда иде; како је организован и како делује; где му је снага, а где слабост; шта намерава и сл. По Мирку Кларину, то је прва линија одбране од тероризма. Наиме, у супротстављању савременом тероризму користе се, поред осталог, и специјализоване јединице намењене за извођење противтерористичких дејстава. Иначе, утврђивање и отклањање свих узрока који условљавају појаву тероризма је немогуће, управо због чињенице да многе државе одбијају да признају постојање терористичких активности, јер се појављују као спонзори државног тероризма (САД, Албанија, већи број исламских земаља, итд.). И поред донетих међународних аката о спречавању ширења тероризма, поједине државе „узимају закон у своје руке“ (пример је бомбардовање циљева у Авганистану и Судану од стране САД у току 1998. године, након бомбашких напада ДКП САД у афричким земљама). Примена репресивних мера у борби против тероризма углавном је најчешће примењивани начин супротстављања носиоцима терористичке делатности.

Квалитетан кадар за реализацију противтерористичких задатака један је од важних предуслова за успешну одбрану од тероризма. Неопходно је добро познавање савремених експлозивних направа и оружја, ефикасна контрола путева, аеродрома, граничних прелаза, итд. Опремљеност техником за извођење оперативно-тактичких радњи и стална обука људства такође је нужно.

Данас у свету метод „активне и агресивне одбране“ од тероризма примењују САД и Израел. При томе треба имати у виду чињеницу да само вербално изјашњавање против тероризма нема велику вредност ако га не прати одговарајуће практично (доследно) деловање. Нажалост, усклађеност између политичке подршке и деловања постоји само у случајевима када се од тероризма бране властите вредности и интереси, а када је реч о другим државама, гледишта и деловања су често толико у супротности да индиректно, па и директно, подстичу носиоце тероризма на још активније деловање, као што је случај са деловањем припаднике шиптарске, тзв. ОВК на простору КиМ-а.

Начела и основне карактеристике одбране од тероризма

Тероризам као светски проблем још увек се различито схвата, управо због различитих циљева вођења светке политике, места и улоге светских моћника у тој политици. Нека од основних начела за ели-

минисање последица деловања терористичких организација и појединачних терориста су:¹ (1) отклањање узрока, (2) превенција, и (3) одвраћање.

Утврђивање узрока тероризма је мукотрпан и тежак посао. Непостојање друштвене анализе о узроцима и мотивима није случајан пропуст појединих држава, већ унапред смишљена намера. Међутим, када су њихови интереси угрожени, те земље се боре свим расположивим средствима против тероризма. С друге стране, оне подржавају или подстичу тероризам у региону чак и насумичном применом међународног терора у регионима и земљама ако се терористи боре против њихових противника.

Превенција обухвата отклањање или ублажавање симптома (непосредна или посредна превенција), а уклањање узрока може се сматрати генералном превенцијом.

Мере превенције требало би да буду:²

– носиоцима терористичке делатности укинути подршку из иностранства;

– истражити улогу средстава за масовно комуницирање и спречити терористичке групе да их користе;

– анимирати омладину у активном животу (пракса је показала да већину терориста сачињавају млади људи);³

– примењивати кривичне санкције – гонити и кажњавати преступнике. Видљиви резултати у борби против тероризма на светском плану забележени су управо применом репресије.

До сада усвојене конвенције на међународном плану нису дале очекиване резултате у борби против све израженијег тероризма. Извршиоци терористичких дела налазе и даље безбедне заклоне, а на располагању су им државе које нису ратификовале конвенције или немају намеру да их поштују.

По неким проверама 0,10 терориста који су ухапшени ван земље, уз мање или више дискреције, брзе се нађу на слободи.⁴

Мере и активности Србије у одбрани од тероризма

После терористичких напада на Сједињене Америчке Државе, 11. септембра 2002. године, дошло је до осуде терористичких активности од готово читаве међународне заједнице. Тероризам је постао

¹ Шире у: Војин Димитријевић, *Тероризам*, „Радничка штампа“, Београд, 1982, стр. 253–261.

² Радослав Гаџиновић, *Савремени тероризам*, ЕВРО, Београд, 1998, стр. 76.

³ У наведеном контексту интересантна је идеја немачког социјалдемократског првака Шарлинга – да се екстремизам сужава повећањем запослености.

⁴ Апел међународне заједнице за боље организовање и супротстављање тероризму данас је врло актуелан. У свету је одржано више међународних скупова посвећених борби против тероризма. Само у току 1996. године одржана су три регионална састанка посвећена овом проблему, у Шарм ел Шеику (13.3), Каиру (30.7) и Паризу (31. 7. 1996).

глобални проблем, а борба против њега проглашена је за један од приоритета међународне заједнице. Борби против тероризма приступа се применом свеобухватних мера антитерористичког организовања, како унутар државе, тако и на међународном плану – од вербалне осуде, кривичноправних репресивних и безбедносно-обавештајних мера, до организовања унутардржавних специјалних организација за оружано супротстављање. Поред тога, успостављају се међународне организације за борбу против међународног тероризма.

Терористичке активности према Србији су променљивог интензитета, а посебно су их интензивирали шиптарски терористи на простору Косова и Метохије у току 1997, а посебно у 1998. години.

Превентивне мере

Међународне војно-политичке прилике и стање у земљи одређују интензитет терористичких активности. Терористичке организације имају за циљ да искористе кризу у нашем друштвеном развоју и све тешкоће са којима се бори наша земља у изградњи новог демократског друштва. Неке политичке организације у спрези са непријатељима Србије основна су снага за извођење терористичких активности против Србије и то под покровитељством страних обавештајних служби.

И поред тога што многе државе декларативно подржавају суверенитет, независност, територијални интегритет и немешање у унутрашњи развој, у пракси, најчешће, толеришу, подстичу, охрабрују и помажу терористичке организације,⁵ ако су њихови интереси у питању.

У организацији терористичких активности њихови носиоци рачунају и на неке „унутрашње снаге“. Пошто се активности терориста против Србије усмеравају са широког фронта бројним снагама, разноврсним методама и средствима, заштита мора бити високо професионално организована. При томе целокупно друштво у транзицији мора бити опредељено да се успешно супротстави свим облицима насиља, при чему је веома важно учешће цивилног становништва, политичких странака, предузећа и других друштвених субјеката. Држава репресијом не може спречити тероризам, може га само привремено обуздати. Политички систем Србије, која је у транзицији, треба градити тако да заштиту може ефикасно инсталирати у све области друштвеног живота. Колективну и личну безбедност треба интегрисати у политички систем Србије, како би се омогућило ефикасно функционисање свих чинилаца система безбедности.

⁵ Постоје и покушаји да се неке организације прикажу као „самосталне“, да власт у тој земљи нема ништа са њим, ни са активностима које оне предузимају према Србији и Црној Гори. Исто тако, владе неких земаља у спрези са клером желе да прикажу терористе као великомученике за чију судбину се морају бринути (др Радослав Гађиновић, *Како против тероризма*, „Младост“, Београд, 1996, стр. 145.

Основни предуслови за успешnu заштиту од терористичких активности су:

- објективна процена опасности, односно угрожености;
- високопрофесионална и организована служба заштите;
- доследна примена законских прописа;
- непрекидна активност за развијање безбедносне културе;
- стална брига на плану предузимања и унапређења мера заштите у свим колективима и свим срединама;
- проширење знања о средствима и методама терориста у извођењу акција,
- спречавање приступа осетљивим објектима и рејонима која могу бити циљеви терористичких дејстава;
- опремање објеката алармним уређајима;
- избегавање давања података који могу бити искоришћени у процесу превођења терористичке активности;
- стицање одређених знања о методама и средствима, које терористи користе при извођењу својих активности;
- припрема становништва у случају повишеног степена угрожености, ванредног или ратног стања.⁶

Остваривање наведених предуслова не искључује предузимање одређених конкретних мера и поступака одбране и заштите у борби против тероризма већ, напротив, обавезује њихово предузимање.

Превентивно деловање⁷ у спречавању терористичких активности подразумева да се у миру стално усавршава служба заштите у којој се примењују и светска искуства (спречавање непосредног приступа осетљивим рејонима који могу бити циљеви терористичких активности; опремање објеката алармним уређајима, итд.).⁸

Репресивне мере

Поред превентивних мера које би требало да одврате терористу од напада, државна заједница има и репресивну акцију на плану примене кривичних, административних и других мера према заштити друштва и појединаца од тероризма. Иако се државна заштита мора све више оријентисати на превентивну акцију, она се у тим случајевима не може одрећи репресивне функције. Тако, на пример, примена кривичних санкција је неопходно средство заштите друштва и појединаца од друштвено опасних понашања. Друштво је принуђено да позива на одговорност и кажњава, да примењује кривичне, административне и друге казнене мере, које су објективне, репресивне, али и нужне у нашим конфликтима и условима у којима делују терористичке организације.

⁶ Радослав Гађиновић, *Савремени тероризам*, ЕВРО, Београд, 1998, стр. 210.

⁷ Радослав Гађиновић, *Како против тероризма*, „Младост“, Београд, 1996, стр. 146–147.

⁸ Исто.

Да би се на време одбранило од појаве терористичких активности, мора се инсистирати на егзактној емпиријски идентификованој процени мера, које су неопходне за заштиту друштва. На основу тога, произилази да је наше друштво позвано, када је реч о друштвено опасним понашањима и радњама, да и даље развија казненоправне инструменте у оквиру своје политике, који оправдано служе и циљеви ма заштите. Ради тога је неопходно:

- дограђивање правних прописа и усвајање одговарајућих међународних конвенција;

- развијање система безбедности како би уз помоћ система заштите био способан да отклони сваку опасност од свих облика угрожавања;

- кривично гоњење свих учесника терористичких активности на нашем тлу.

Државни органи, као непосредно одговорни за организовање, припрему и остваривање политичке безбедности земље, преко организованог система безбедности предузимају одговарајуће мере супротстављања и заштите од тероризма кроз:

- процењивање облика и носилаца тероризма;

- правовремено и реално процењивање терористичке организације ради припреме антитерористичких мера и активности;

- превентивно деловање ради спречавања припремања и организовања носилаца тероризма, као и њихове дискредитације и разобличавања у домаћој и међународној јавности;

- ефикасно онемогућавање спреге између унутрашњег и међународног тероризма, и

- енергичну борбу против свих облика терористичке делатности.

Превентивне и репресивне мере су, дакле, два правца деловања која, комплементарно повезани, могу дати резултате на сузбијању друштвено опасних видова понашања у нашој сложеној социјалној, политичкој и културној средини. Међутим, треба очекивати да мере државне репресије све више јењавају и губе друштвени смисао и оправдање, уколико јача унутрашња снага друштва и оно постаје јединственије, кохезивније и стабилније и уколико асоцијална и антисоцијална понашања добијају више карактер напада на друштво у целини, које ће моћи да их решава или отклања захваљујући својој хомогености, компактности, на безбедан и јединствен начин уз помоћ модерно опремљених и обучених јединица за противтерористичка дејства.

У савременим условима, терористичке акције се јављају као саставни део јединственог удара по целокупној територији, а мање као изоловане акције на поједине објекте у позадини непријатеља. Без обзира на то када ће отпочети терористичка дејства (пре почетка рата, у току рата или непосредно по његовом отпочињању), сигурно ће

бити синхронизована са осталим дејствима у простору, нарочито у погледу избора и поделе објеката за дејство. Већина земаља у свету своје специјалне снаге војске третира као снаге стратегијског значаја.

Борба против специјалних снага, а самим тим и против извођења терористичких активности, обухвата:⁹ мере и поступке јединица и свих субјеката заштите; као и борбена дејства јединица МУП-а и оружаних снага.

Мере су: правовремено откривање терористичких снага, њихових планова и припрема, безбедносно обезбеђење војника и других објеката координацију противтерористичке заштите и противтерористичку борбу.

Поступци су: организовање и извођење правовремене физичке, оперативне и техничке заштите ради спречавања извођења терористичких аката. Зато тактичка дејства посебних антитерористичких јединица треба стално дограђивати и усавршавати (начело брзине, енергичности, кратког трајања акције и рационализације ангажованих снага и средстава у заштити од тероризма).

Однос превентивних и репресивних мера

У оквиру реализације концепта заштите од тероризма долазе до изражаја две врсте мера: (1) друштвенопревентивне и (2) репресивне. Ове мере треба да се трансформишу у преваспитну функцију. То су, по мишљењу Р. Гађиновића, два нужна, комплементарно и функционално повезана поља политике и праксе заштите, наравно у случају инкриминисаних и других кажњивих радњи.¹⁰ Међутим, нису дозвољене апсолутизације било једног или другог метода поступања. Социјална превентива, без примене административне казнене функције, у савремено доба није прихватљива. То се нарочито односи на време плиме терористичких активности и када не функционишу у довољној мери механизми заштите и превенције. Исто тако, инсистирање на репресивној функцији у одсуству превентивних акција водило би тражењу једног решења у репресији, у схватањима и пракси прошлости, што је такође апсурдно. То би била политика кратког даха, кратког века, која не решава, гледајући перспективно, проблем друштвеноопасних понашања и девијација уопште.

Задаци обавештајно-безбедносних органа

За схватање места и улоге обавештајно-безбедносних органа у пресецању терористичке делатности треба имати у виду да се ова делатност манифестује у две компоненте: (1) јавној и (2) тајној.

⁹ Радослав Гађиновић, цитирано дело, стр. 52.

¹⁰ Радослав Гађиновић, цитирано дело, стр. 149 и 150.

У спровођењу терористичких аката треба разликовати: фазу припреме и фазу извршења. Имајући у виду фазе извођења терористичког акта, као и припреме за његово извршење, логично се намеће закључак да ће, уколико је систем одбране од тероризма адекватно постављен и ефикасно функционише, могућности терориста и њихових налогодаваца да угрозе безбедност Војске Србије бити минималне.

Пракса је показала да носиоци тероризма увек врше тајне припреме за извршавање терористичких активности. С обзиром на чињеницу да су обавештајни и безбедносни органи законом надлежни и овлашћени да примењују тајне методе и средства, ради откривања носилаца тајне делатности које угрожавају безбедност Војске Србије, може се извести закључак да су место, улога и значај безбедносних и обавештајних органа у њеној заштити од тероризма изузетно значајни.¹¹ Једнако важан део борбе са тероризмом је упознавање јавности.¹²

О улози обавештајних и безбедносних служби постоје различита мишљења. Међутим, сасвим је сигурно да је читава вештина борбе против тероризма условљена добром организацијом и ефикасном обавештајном службом. У вези с тим, људи који су задужени да прате и откривају политичке екстремисте морају да разумеју њихове мотиве и начин размишљања, како би унапред предвидели њихове намере и могуће потезе.

Управо на том плану огледа се ангажовање и рад обавештајних органа и органа безбедности у свету, па и у Србији. Наиме, обавештајни и безбедносни органи треба да, применом метода и средстава рада, правовремено:

- открију индикаторе да се незадовољно одређене категорије грађана у земљи развијају у правцу терористичког организовања;
- да емиграција из земље организује и припрема терористичке групе уз помоћ других земаља за убацивање у земљу;
- да се нека терористичка организација која делује на простору више земаља припрема за примену тероризма у земљи или према представницима Србије у иностранству.

Надлежне институције Србије које руководе снагама за противтерористичка дејства морају посветити максималну пажњу поштовању законитости рада стручних служби безбедности и обавештајних органа.

¹¹ О значају обавештајних и безбедносних служби у спречавању тероризма аргументовано говори директор војно-обавештајне службе Израела Аман Меир Амита, који истиче: „Деведесет процената терористичких акција биће спречено ако обавештајци добро раде“.

¹² Непријатељ мора бити изложен јавности до краја да би сви могли бити уверени какви су кораци неопходни.

Поред обавештајно-безбедносне компоненте у одбрани од тероризма, неопходно је истаћи да је она у комплементарном односу са политичко-дипломатском функцијом државе.

Са аспекта одбране од тероризма веома је важна улога медија. Уколико је влада државе нападнута актима тероризма способна да на време и ваљано информише светску и сопствену јавност, битно може да ојача и поправи свој утицај. Успех медијске функције у борби против тероризма знатно зависи од успеха рада служби безбедности (контраобавештајне и обавештајне). Уколико оне правовремено осветле димензије организације и мотиве терориста, моћи ће да правовремено селектирају податак који ће медијски моћи да пласирају сопственом и светском јавном мњењу.

Стратегијске претпоставке за успешну припрему и извођење противтерористичких активности

У последњој деценији 20. и почетком 21. века, највећа опасност за човечанство представља савремени тероризам. Стога је неопходно да државна заједница, као и свака друга држава у свету, има свој концепт заштите и одбране од тероризма и терористичких дејстава.¹³ Зато су противтерористичка дејства заснована на неким стратегијским претпоставкама, потпуно припремљена и безбедносно реализована.

Ради бољег разумевања ове сложене проблематике, веома је битно направити дистинкцију између: (1) тероризма као опште друштвеног феномена, (2) терористичке делатности као посебног вида деstrukције друштва и државе и (3) терористичког дејства као експонираног облика циљно усмереног насиља, како би се правовремено препознао прави смисао и циљ терористичке активности.

Терористичко дејство је организована и циљна употреба оружја и других средстава масовног уништавања, експонирано кроз примену нејбруталнијег насиља на, најчешће, неселективно изабране објекте, којима се жели изазвати општи страх, несигурност грађана и створити неповерење у државни систем или друштвени поредак земље.

Противтерористичко дејство је планска, организована, континуирана и строго селективна активност надлежних државних институција и специјализованих снага, усмерена на елиминисање носилаца терористичке делатности и ликвидацију експонираних актера у терористичким дејствима.

¹³ Колики значај САД придаје борби против тероризма на националном, регионалном и светском нивоу говори и чињеница да су израдили Националну стратегију за борбу против тероризма, као део Стратегије националне безбедности. У тој Стратегији пише: „Непријатељ је тероризам—смишљено, политички мотивисано насиље извршено против ненаоружаних мета од стране поднационалних група или тајних агената“ (Национална стратегија за борбу против тероризма САД, фебруар 2003).

Без обзира на теоријску, нормативно-правну и другу неизграђеност фундаменталних основа ваљане стратегије за супротстављање тероризму, на основу свеукупних спознаја ипак можемо формулисати и пројектовати одређен општи оквир стратегијских претпоставки за противтерористичко дејство. На тим основама могуће је развијати садржаје, припреме и извођења противтерористичких дејстава у целини.

Појмовно-категоријални оквир

Као савремени феномен, тероризма је дефинисан у више различитих области друштвеног живота и са аспекта различитих критерија. Он се, најчешће, дефинише као: организовано насиље против одређене државе, њеног привредног и политичког система, инкриминисано политичким мотивима, ради изазивања страха и личне несигурности грађана једне земље употребом бројних и разорних средстава која доводе у опасност живот и имовину неодређеног броја људи са крајњим циљем да се ослаби безбедност земље.

Без обзира на теоријску, нормативно-правну и другу неизграђеност фундаменталних основа ваљане стратегије за супротстављање тероризму, на основу свеукупних спознаја, ипак можемо формулисати и пројектовати одређени општи оквир стратегијских претпоставки за противтерористичко дејство. Тај општи оквир чинили би: фактори, и услови за реализацију противтерористичких дејстава. На тим основама могуће је развијати садржаје, припреме и извођења противтерористичких дејстава у целини.

Фактори за реализацију противтерористичког деловања

Противтерористичко дејство, дефинисано као активност надлежних државних институција и специјализованих снага, зависи од низа фактора. Ти фактори могу се поделити на: (1) основне и (2) изведене.

У групу основних фактора спадају, за војни аспект анализе, класични фактори сваког дејства: снаге, средства, простор и време. Сасвим је логично да изостављање било ког од наведених фактора чини противтерористичко дејство немогућим, а његову замисао бесмисленом.

Снаге за противтерористичка дејства чине одабрани људи који морају задовољити више посебних критеријума, од психичких, преко физичких, до оних везаних за етику, морал и културу. Припадници противтерористичких снага морају бити интелигентни и постојани, а одликује их и снажно подношење тешкоћа, напора и опасности. Морају поседовати високу прилагодљивост за строго прецизан и дисциплинован рад у тиму. Надаље, те снаге морају имати изузетно развијену способност брзог реаговања и сналажења у новонасталим и непредвиђеним околностима. Без постојања фактора снага са наведе-

ним својствима није могуће извођење успешног и ефикасног противтерористичког дејства.

Средства су други фактор – спецификум противтерористичког дејства. У таквом дејству, ове снаге не користе класичну опрему и наоружање, већ специјализована наменска средства, понекад и уникатна, посебно израђена и припремљена за конкретну акцију.

Простор као фактор посебно је проблематичан у противтерористичком дејству. Терористичка делатност као процес и терористичка дејства као њен сурови експонент карактеристични су по томе што за њих не постоје правила, нема линије фронта, нема уздржавања или ограничења и не постоји одређена територија на коју су строго ограничена. Глобални простор је свако место у матичној држави, али и ван ње, где се сукобљавају интереси терориста и даље као институционалног носиоца легалне власти. Са аспекта страних, али и наших институција, простор за противтерористичко дејство може имати два квалитативно различита амбијента, и то: (а) урбани и (б) рурални простор. Колико су специфична и различита дејства у наведеним просторима говори чињеница да поједине земље развијају посебне антитерористичке снаге за сваки од тих простора.¹⁴

Време је последњи основни, али не мање значајан фактор. У сва четири своја појавна облика, оно испољава непосредан утицај на противтерористичко дејство. То је, у суштини, лимитирајући фактор, који је обрнуто пропорционалан осталим факторима дејства. Општи захтев за противтерористичко дејство, када је време у питању, јесте да траје што краће и буде најнеповољније по терористе.

Изведени фактори немају тако детерминисан статус и представљају ситуационе елементе конкретног дејства. У изведене факторе спадају: циљ, задатак и процедура (оквир могућих активности, мера и поступака). Ако се за основне факторе може рећи да су формалан услов противтерористичког дејства, онда су изведени фактори основ његовог успеха.

Циљ је јасно утврђена вредност који треба сачувати, остварити или стећи противтерористичким дејством. Као изведени фактор и посебна вредност, циљ противтерористичког дејства је у директној супротности са циљем терористичке делатности. Наиме, он се и изводи оног тренутка када се уочи појава тероризма и идентификује организована терористичка делатност.

Задаци, као други изведени фактор, чине планске активности одређених група и појединих актера у противтерористичком дејству, којима се достиже конкретан циљ и остварује пројектовани резултат.

¹⁴ Поред два наведена амбијентална простора, мора се знати да се противтерористичко дејство може изводити и у објектно ограниченом простору (микропростору). Такав простор су летелице (авиони), пловни објекти (бродови и подморнице) или специјална постројења (хидро и термоелектране, фабрике и сл.).

Крајњи резултат противтерористичког дејства је квалитативно и квантитативно изражена вредност достигнута у одређеном времену на основу дефинисаног циља и планираног задатка.

Процедура је трећи изведени фактор. Чине је строго временски и просторно одређене активности, мере и поступци ангажованих противтерористичких снага. За противтерористичко дејство од изузетног је значаја, јер директно условљава његов коначан резултат. Уколико дође до процедуралне грешке при извршавању противтерористичког дејства, то су људске жртве, материјалне и моралне штете веће. Осим динамиком реализације, процедура је условљена и строгим захтевима у поштовању принципа противтерористичких дејстава.

Принципи противтерористичких дејстава

Принципи, као саставни део одређене делатности, конкретно су засноване категорије на доктринарним ставовима и нормативно-правној регулативи која опредељује начин припреме и извршења одређене делатности. Како је противтерористичко дејство специфичан вид планске, организоване, континуиране и строго селективне активности надлежних институција и специјализованих снага, неопходно је формулисање и дефинисање посебних принципа.

На таквим основама, а по критеријуму ефикасности, издвојено је девет посебних принципа противтерористичких дејстава. Они су дефинисани проучавањем наших искустава, али је значајан утицај на њихову формулацију имала спознаја решења у Великој Британији, Шпанији, Француској и, посебно, у Израелу. За успех противтерористичких дејстава значајни су следећи принципи:¹⁵ (1) одлучност, (2) законитост, (3) правовременост, (4) активност, (5) флексибилност, (6) сигурност, (7) непрекидност, (8) довољност, и (9) тајност.

Противтерористичка дејства, као што је познато, карактеришу се брзом променом ситуације, неизвесношћу намера носилаца терористичке делатности и другим ограничавајућим факторима. То говори да су принципи противтерористичких дејстава неопходни, јер њихова вредност није само у задовољавању конкретних (акционих) потреба, већ и у припреми снага које га изводе, ради уздизања психофизичког и моралног стања људства. За разлику од терориста, противтерористичке снаге имају сасвим другачији став према људском животу, међународном праву и јавном мњењу. Задате вредности не могу се наметати и преносити носиоцима терористичке делатности. Од тих разлика, став према жртвама, било изазваним, било претрпљеним, могао би да буде најтежи за решавање у току противтерористичких дејстава. То захтева спознају неопходних услова за њихову реализацију.

¹⁵ Видети шире у: Милан Мијалковски, *Тероризам и противтерористичка борба*, Генералштаб ВСЦГ, УШПО, ВА, Београд, 2003, стр. 68-80.

Експанзија тероризма, као савременог друштвеног феномена, показала је да се терористичка делатност увек испољава у одређеним просторним, временским и друштвено-политичким условима (одређеном стању организације друштва). Ти глобални услови определили су карактер тероризма, битно утицали на садржаје терористичке делатности и директно условљавали могућност њиховом супротстављању. Према томе, са стратегијског нивоа, противтерористичка дејства је немогуће целовито разматрати без свестраног познавања специфичних услова од којих зависи њихова ефикасна припрема и извођење.

Мора се имати у виду да су услови, за разлику од фактора, променљиве категорије. Појединачно посматрани, не утичу појједнако на све системске елементе који учествују у противтерористичким дејствима. Страна, а и наша последња искуства говоре да потпуни недостатак или само формално постојање неког од потребних услова узрокује неефикасност дејстава, често га потпуно онемогућава и искључује.

Услови за реализацију подразумевају опште и посебно објективно стање систематских елемената државе, ангажованих снага и њиховог окружења, које олакшава или отежава почетак, трајање и исход противтерористичких дејстава.

Као неопходни, за противтерористичка дејства идентификовани су услови, као што су: просторна оријентација, информација, структурна организација, функционална организација, оспособљеност и морал.

Посматрајући све наведене услове као јединствену целину, лако је уочити њихову квалитативну вредност. Чињеница је да противтерористичка дејства не могу постојати без основних и изведених фактора и да њихова реализација директно зависи од постојања и поштовања принципа. Међутим, фактори и принципи су потребни, али не довољни елементи за успешну припрему и извођење противтерористичких дејстава. Тек у јединству са целином наведених услова за реализацију, противтерористичка дејства постају реалност. Због тога чине неодојиви део стратегијских претпоставки.

Познајући суштину и садржај тероризма као појаве, затим поједине облике и методе терористичке делатности и недвосмислено идентификујући терористичка дејства, могуће је извести одређене закључке и битне претпоставке од којих зависи успешна припрема и извођење противтерористичких дејстава.

На основу досадашњих сазнања може се закључити да је тероризам мање опасна појава за друштво у којем је степен јединства народа и државе веће, поверење грађана у владу и водеће политичке снаге снажније изражено, економска стабилност непољуљана и која је ефикасна у изво-

ђењу противтерористичких дејстава. Из оваквих општих и посебних сазнања, као и стратегијских процена и оцена, проистиче да је неопходно радити на остваривању високог нивоа свих наведених чинилаца.

Значајна је констатација да ефикасна противтерористичка дејства имају директан утицај на смањење експонирања терористичке делатности. Због тога су одређене стратегијске претпоставке значајне за успешну припрему и извођење противтерористичких дејстава. Те стратегијске претпоставке могу се сврстати у неколико значајних група ставова, као што су:

- Јединствени приступ и израђеност критичког и вредносног односа према тероризму као појави, први је у низу момената битних за формулисање стратегијских претпоставки.

- Изградња јединственог и конзистентног категоријалног и појмовног система одређења тероризма, који би обезбедио систематизацију делатности и активности на његовом елиминисању. Неопходно је имати недвосмислене појаве о тероризму, као општем друштвеном феномену, терористичким делатностима, као појави у виду посебне деструкције друштва и државе, и терористичког дејства, као економског облика циљно усмереног насиља оружјем и другим средствима за уништавање људи и материјалних добара. Тек тада је могуће одредити појам противтерористичког дејства.

- Елиминисање различитог проблемског захвата садржаја противтерористичког дејства на стратегијском нивоу (нивоу државе). Тиме би били створени објективни услови за систематизацију надлежности, неопходних врста делатности и активности, као и временска одређеност садржаја по динамици. То би омогућило изградњу Стратегије националне безбедности и свих системских елемената који би је реализовали.

- Децидна унутрашња нормативно-правна регулатива, која је усклађена са међународним правним одредбама из наведене проблематике.

- Операционализација послова и прецизирање надлежности одређених државних органа и специјалних снага које се акционо ангажују у противтерористичким дејствима.

- Недвосмислено одређење и изградња фактора неопходних за ефикасна противтерористичка дејства. Њихова утемељеност у сферама основних и изведених фактора допринела би јасном конципирању и формирању просторне, структурне и функционалне организације система за ефикасна дејства. Искуства су показала да је само такав систем давао коначне позитивне резултате у предузетим акцијама против терористичке делатности.

- Принципи за противтерористичка дејства утврђени на стратегијском нивоу, морали би бити: одлучност, непрекидност, довољност и тајност. Тако диференцирани обезбедили би неопходне претпоставке за успешну припрему и извођење дејстава.

– Стварање објективних услова за реализацију дејства (припрему и извођење противтерористичких дејстава) у виду потпуног ситуационог усклађеног, позитивно оријентисаног, операционалног и ефикасног окружења. То мора обезбедити потпуну информацију, просторну, структурну и функционалну организацију, оспособљеност и морални елемент.¹⁶

Структура снага за противтерористичка дејства

Глобална организација снага за специјална дејства обухвата политичке, дипломатске, медијске (информационе), полицијске и војне структуре на челу са руководством.

Структура снага за противтерористичка дејства начелно би обухватила: (1) снаге за неоружано деловање и (2) снаге за оружано деловање. Елементи противтерористичких снага за неоружано деловање су:

- снаге за обавештајно-безбедносно деловање,
- снаге за политичко-дипломатско деловање, и
- снаге за медијско (информативно-пропагандно) деловање.

За разлику од њих, противтерористичке снаге за оружано деловање глобално би се могле разврстати у:¹⁷

- снаге за командовање;
- снаге за специјална противтерористичка дејства за извиђачко-препадна дејства, за нападна дејства и снаге за обраду ухапшених терориста;
- снаге за општа противтерористичка дејства за блокаду региона, праваца, објеката и зона, за претрес рејона, објеката и зона;
- снаге за ватрену подршку;
- резерва и снаге за обезбеђење и логистичку подршку.

Може се закључити да би у току припреме и извођења противтерористичких дејстава структуру општих снага за противтерористичку операцију чинили следећи елементи:

- снаге за обавештајно-безбедносно деловање;
- снаге за политичко-дипломатско деловање;
- снаге за медијско деловање;
- снаге за обраду ухапшених терориста;
- снаге за извиђачко-препадна дејства;
- снаге за офанзивна (нападна) дејства;
- снаге за претрес рејона и зона;
- снаге за блокаду рејона, праваца и зона;
- снаге за ватрену подршку;

¹⁶ Видети шире у: Милан Мијалковски, цитирано дело, стр. 146–162.

¹⁷ Видети шире у: Милан Мијалковски, Димитар Арула, *Противтерористичка операција, материјал за студију, ШНО, катедра оперативке*, Београд, 2001, стр. 27.

- снаге за контролу територије;
- резерва и снаге за логистичку подршку.

Јачина, организованост и размештај снага за обавештајно деловање зависи од микро и макролокације елемената борбеног и неборбеног распореда терористичке организације. Намењена су да право-времено прибаве квалитетне податаке о свим или кључним структурним елементима терористичког субјекта и да их презентују државном руководству, руководећем телу и оперативној команди за извођење противтерористичке операције на основу којих се доносе одлуке о извођењу и корективне одлуке за време извођења противтерористичке операције.

Снаге за политичко-дипломатско деловање образују се од припадника МСП и МУП-а Републике Србије. Из тих снага могу се одредити појединци или формирати посебни тимови којима је основни задатак да се у највећој мери раскринкавају терористи, одржава и појачава расположење домаћег јавног мњења за бескомпромисно разрачунавање са терористима и да обезбеде подршку кључних субјеката међународне заједнице нашој земљи у вези са извођењем борбених и неборбених дејстава против наоружаних терористичких састава.

Снаге за медијско деловање, у глобалном смислу, чине сви медији (домаћи и инострани) који објективним извештавањем о активностима терориста и противтерористичким мерама и активностима које предузима држава доприносе успешном разрачунавању са терористима. Да би ефекат медија био максималан ангажују се снаге за медијско деловање, чиме би истовремено било раскринкано некоректно и лажно извештавање ненаклоњених медија. Чине их експерти из државних и других медија, министарства одбране, војске, унутрашњих послова, правде и других, као познати и признати појединци.

Снаге за обраду ухапшених терориста намењене су да ухапшене терористе, као и заплећену документацију и наоружање, најпре прелиминарно, а затим студиозно изуче и прибављене податке одмах уступе снагама за командовање у противтерористичкој операцији. После документовања њихове делатности подносе кривичне пријаве, спроводе кривични поступак и изричу казне терористима.

Снаге за извиђачко-препадна дејства образују се од извиђачких јединица, специјалних антитерористичких јединица војне полиције и падобранских јединица војске и специјалних антитерористичких јединица МУП-а Републике Србије. Намењене су да, на основу података снага за обавештајно деловање, изводе препадна дејства на неборбене и борбене елементе (руководства, пунктове, базе, центре за обуку, медије и сл.), терористичке организације ради њиховог делимичног или потпуног неутралисања. Те снаге, такође, могу да, на основу података које аутономно прибаве о конкретном паравојном саставу терористичког субјекта и уз одобрење претпостављене команде, изводе изненадна препадна дејства.

Снаге за офанзивна (нападна) дејства чине првенствено специјалне антитерористичке јединице МУП-а и Војске, а изузетно и остале јединице видова и родова Војске Србије и службе јавне безбедности МУП-а. Првенствено су намењене да их, после откривања места (објекта) где се налазе специјални или паравојни састави терористичке организације (могу да буду откривени обавештајно-извиђачком делатношћу или после испољеног ватреног дејства), применом специјалних тактичких поступака, адекватно неутралишу, посебно ако се налазе у урбаним срединама.

Снаге за претрес рејона и зона чине пешадијске, моторизоване јединице Војске Србије, јединице МУП-а опште намене и хеликоптерске јединице Војске Србије. Намењене су да претрагом терена установе, потврде или оповргну сазнања да ли се у претпостављеном простору (локацији) налазе терористички састави. После откривања локације елемената терористичке структуре, приоритетно се ангажују снаге за нападна дејства, а изузетно ова дејства могу да наставе аутономно снаге за претрес рејона и зона.

Снаге за блокаде рејона, праваца и зона образују се од тактичких и ЗТЈ КоВ, првенствено пешадијских и моторизованих јединица. Образују се са задатком да поседну одређене правце, рејоне, зоне или линије (дубина стрелачког вода у одбрани), како би спречили да се терористи из идентификоване микро или макролокације извуку (избегну могућност уништења) или да изводе маневар. У складу са проценом, снаге за блокаду могу да организују одбрану како би онемогућиле терористе да се пробију из окружења или да изводе нападна дејства ради проширивања територије коју контролишу, односно ради заузимања значајних топографских и других објеката.

Снаге за контролу територије образују се од јединица наоружаних хеликоптерима, авијације, ратне морнарице и речне ратне флотиле (ако се противтерористичка дејства изводе у захвату мора или пловних река) артиљеријско-ракетних јединица, односно формирањем група различитог састава и јачине. Ове снаге намењене су да непосредним и посредним ватреним дејством по терористичким саставима, по правилу изван урбаних средина, подрже снаге које изводе нападна и препадна дејства, као и снаге које блокирају или претражују терен.

Снаге за контролу територије образују се од јединица, родова и службе ЗТЈ и МУП-а, а имају задатак да у зони извођења противтерористичких дејстава студиозно изуче евентуалну подршку терористима од месног становништва и идентификују њихове активне помагаче, против којих треба предузети одређену врсту мера. Ове снаге, такође, имају задатак да посредством медија део резултата учине доступним јавности ради јачања противтерористичког рефлекса грађана угрожене земље и да ефикасном контролом територије за време и после изведених противтерористичких дејстава, онемогућавају евентуално преосталим терористима да се организују и одрже.

Резерва је намењена да интервенише против терориста у зони извођења противтерористичких дејстава у складу са указаном потребом. Због могућности да терористи делују на нашој територији, и карактеристика ових дејстава, неопходно је да буде максимално покретљива.

Снаге за логистичку подршку намењене су за комплексну и свеобухватну логистичку (позадинску) подршку укупних снага које изводе противтерористичка дејства и њихових појединих састава ангажованих у припреми и извођењу наведених дејстава.

У одређеним условима и околностима припремања и извођења противтерористичке делатности могуће је другачије организовање структуре и елемената општих снага за реализацију дефинисаних садржаја противтерористичке операције.

Закључак

Тероризам је један од видова насиља и представља најзначајнији изазов, како за државу и њене органе заштите, тако и за међународну заједницу. Терористичке активности су у прошлом веку представљале веома опасан проблем у глобалним светским размерама, који ће бити још израженији у овом веку, и зато сваки корак ка изналажењу метода и садржаја тероризма представља значајан корак у стварању претпоставки за успешно супротстављање. Зато је потребна интензивна припрема државне заједнице и комплементарност теорије и праксе у супротстављању све опаснијим актима насиља. Проучавањем проблематике из ове врсте насиља долази се до спознаје да је проблем тероризма заиста био проблем прошлог века, да су се из различитих разлога потхрањивала индивидуализација човека и његова отуђеност, национални сукоби, тензије, злоупотребе власти и нефункционисање правних држава.¹⁸

Тероризам је владавина застрашивањем – уливањем страха и насиља, односно политичка борба путем индивидуалног терора.

Тероризам као феномен дуго траје, али је тек после низа деценија постао не само најударнија политичка тема већ и један од најатрактивнијих феномена за истраживање у друштвеним наукама. Али, у бројним текстовима о тероризму уочава се нестручност, као последица непознавања методологије истраживања друштвених појава и категоријалног апарата који би био примерен истраживачком упуштању у свет теорије и емпирије тероризма и политичког насиља.

У данашње време, када је тероризам могућ свуда у свету, за Србију је од националног и стратегијског интереса да изгради систем одбране и заштите који обезбеђује потпуну и сигурну заштиту државног уређења, територијалног интегритета и суверенитета, личну и имовинску сигурност свих грађана. Снаге одбране Србије, посебно је-

¹⁸ Радослав Гаџиновић, *Како против тероризма*, „Младост“, Београд, 1996, стр. 179.

динице Војске и МУП-а, својом су организацијом и формацијом, опремљеношћу и оспособљеношћу гарант свим грађанима Србије за безбедан и миран живот.

Ако се има у виду да је примарни циљ терористичких дејстава застрашивање, пре свега цивилног становништва, а крајњи циљ дестабилизација система и државе ради промене режима, разбијања државе или отцепљења дела територије, онда се говори о етничким и сепаратистичким терористичким активностима. Терористичка дејства могу се посматрати као процес: узроци – носиоци – жртве – последице. У сагледавању веза и односа између елемената процеса треба тражити најбољи начин супротстављања терористичким дејствима. Предуслов за то јесте познавање узрока тероризма као појавног облика терористичког деловања. Борба против тероризма је дугорочни процес који, поред времена, захтева и знатна финансијска средства, али и посебно опремљене и обучене јединице за противтерористичка дејства.

Такође, битан услов за успешно супротстављање терористичким дејствима јесте политичка и економска стабилност друштвеног система, јер се на тај начин осветљавају узроци (и поводи) терористичких активности и стварају услови за успешније препознавање њихових намера.

За извршење противтерористичких дејстава антитерористичке јединице морају бити савремено опремљене и врхунски обучене. Искуства из употребе специјалних јединица Војске у противтерористичким дејствима на Косову и Метохији, као и искуства из страних армија, морају се анализирати како би се доградила постојећа борбена правила и друга упутства која дефинишу реализацију противтерористичких дејстава. На територији Србије више од једне деценије, постоје кризна жаришта у рејонима: Косова и Метохије, Рашкој области, источној Србији, који могу, у одређеним државно-политичким условима, да представљају могуће зоне масовног деловања терориста, за чије уништење и неутралисање је неопходно организовати, припремити и извести противтерористичку операцију. Косово и Метохија, данас под специјалном заштитом снага КФОР-а и УМНИК-а (снаге безбедности ОУН) и југоисточни део Србије (територија општине Прешево, Бујановац и Медвеђа) једно су од кључних одредница нарушеног територијалног интегритета и суверенитета Србије. Свесни те опасности, сви прерогативи државе Србије, у потпуној сарадњи са међународним организацијама и заједницама, морају да изнађу решења која ће обезбедити, пре свега, мир и сигурност грађана, њихову равноправност и једнака права за артикулисање националних, верских, културних, традиционалних, етничких и осталих интереса.

Превентивно деловање у спречавању терористичких активности подразумева: стално усавршавање службе заштите, укључујући и размену искустава на нивоу међународне заједнице; опремање објеката,

пратњу посетилаца објеката који могу бити предмет терористичких напада; контролу лица у одређеним рејонима, прикупљање података и припрему становништва за повећани степен угрожености, ванредном или ратном стању.

И ако се Србија мора све више организовати на превентивну акцију, она се не може одрећи репресивних мера. Зато је неопходно: дограђивање правних прописа и усвајање одговарајућих међународних конвенција; развијати систем безбедности и кривично гонити све учеснике терористичких активности на нашој територији. Државни органи преко организованог система безбедности предузимају одговарајуће мере супротстављања и заштите од терористичких активности.

Услови за противтерористичка дејства су променљиве категорије. Страна и наша искуства говоре да потпуни недостатак или само формално постојање неког од потребних услова, најчешће, онемогућава и искључује ефикасност противтерористичких дејстава. Противтерористичка дејства не могу постојати без основних и изведених фактора, њихова реализација је директно зависна од постојања и поштовања фактора и принципа. Међутим, фактори и принципи су потребни али не и довољни елементи за успешну припрему и извођење противтерористичких дејстава. Резултат се може постићи тек у јединству са условима у којима се изводе противтерористичка дејства. Зато су фактори, принципи и услови неодвојиви део стратегијских претпоставки за извођење противтерористичких активности.

Литература:

1. Б. Хафман, *Унутрашњи тероризам*, „Народна књига“, Београд, 2000.
2. Група аутора, *Савремени тероризам*, Југословенски погледи, Београд, 1990.
3. Д. Сименуновић, *Међународни тероризам*, Београдски форум за свет равноправних, Свеска бр. 4, Београд, 2002.
4. Д. Сименуновић, *Политичко насиље*, „Радничка штампа“, Београд, 1998.
5. Казнени Закон Србије и Црне Горе
6. М. Мијалковски, Дмитар Арула, *Противтерористичка операција, материјал за студију*, ШНО, Катедра оператике, Београд, 2001.
7. М. Вујаклија, *Лексикон страних речи*, „Просвета“, Београд, 1970.
8. М. Недељковић, Миле Новаковић, *Тероризам албанских сепаратиста на Косову и Метохији и метод његовог деловања*, Безбедност, МУП Републике Србије, бр. 6/99.
9. М. Taylor i Jorgan Hohn, *Тероризам у будућности*, „Голден маркетинг“, Загреб, 2003.
10. Национална стратегија за борбу против тероризма САД, фебруар 2003.
11. Р. Гађиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2003.

12. Р. Гаћиновић, *Како против тероризма*, „Младост“, Београд, 1996.
13. Р. Гаћиновић, *Савремени тероризам*, „Графо Марк“, Београд, 1998.
14. Р. Гаћиновић, *Отимање Косова и Метохије*, НИЦ „Војска“, Београд, 2004.
15. Р. Радиновић, *Шиптарски сепаратистички тероризам на Косову и Метохији*, Београдски форум за свет равноправних; Свеска бр. 4, Београд, 2002.
16. Р. Илић, *Феномен тероризма, озбиљна претња човечанству*, Војни информатор бр. 4-5, НИЦ „Војска“, Београд, 2004.
17. В. Димитријевић, *Тероризам*, „Радничка штампа“, Београд, 1982.
18. International seminar, *Combating Terrorism, NATO and Trans/Atlantic Dimension*, Buchorest, 2002.
19. Студија, *Специјалне јединице Војске Југославије у борбеним дејствима*, ГШВЈ, СШОНИД, Београд, 2001.